

Jeppe Nevers, Jens Toftgaard, Kristoffer Jensen (red.), *Nye industrihistorier, Robotbyen Odense og andre industribyer i forandring*. Odense, Syddansk Universitetsforlag 2020, 404 sider ill. ISBN 978-87-408-3325-6.

Mens interessen for de-industrialisering har været voksende i den senere tid, om end den lang fra er ny, er der her kommet en bog om industrialisering og om ændringer i erhvervspolitikken efter 1970 nationalt og lokalt. Center for Maritim- og Erhvervshistorie ved Syddansk Universitet, Danmarks Industrimuseum og Odense Bys Museer er gået sammen om at undersøge et udsnit af industriens forandringer de seneste 30-40 år med hovedvægten på robotindustrien i Odense suppleret af udblik til Horsens, Esbjerg og Aalborg samt mere idehistorisk orienterede undersøgelser af industripolitik, identitetssøgen, museal indsamlingspolitik og museumshistorie. Der er således ikke tale om en opdatering af industriens samlede historie, men om nyttige punktstudier, som er resultatet af et vellykket samarbejde mellem universitetet og de to museer i øvrigt med deltagelse af flere andre museer.

Debatanmeldelse

Udgangspunktet er klyngen af robotvirksomheder i Odense, der er vokset frem siden 2005 og som har sin baggrund i robotforskningsmiljøet på Syddansk Universitet og dets samarbejde med Odense Staalskibsværft tilbage i 1980'erne og 1990'erne. Ifølge redaktørerne ønskes denne case set i forhold til skiftende holdninger til industrien på nationalt plan og komparativt i forhold til andre erhvervs-klynger og andre industribyer.

Der anlægges både et narrativt, et regionalt og et offentligt-privat perspektiv. Når det narrative perspektiv tages op, er det fordi, redaktionen forventer, at de omverdens fortolkninger, aktørerne foretager, er rammesættende for, hvordan aktørerne tænker og handler og desuden indgår i kompliceret samspil med andre faktorer som politiske og økonomiske strukturer. Særlig peges på den tyske historiker Reinhart Kosellecks overvejelser om vekselvirkningen mellem "erfaringsrum" og "forventningshorisont" som en inspirationskilde.

Med den regionale tilgang henvises til den geografiske beliggenheds betydning og på de agglomerationsfordele, der kan være ved, at flere konkurrerende virksomheder ligger tæt på hinanden og tæt ved understøttende institutioner – som for eksempel et universitet. Som inspiration nævnes den engelske neoklassiske økonom Alfred Marshall, men uden at hans teorielementer refereres nærmere, ligesom man savner en reference til debatten om proto-industri og de-industrialisering, hvor klynger og institutionelle forhold også indgår.

Endelig uddybes det institutionelle perspektiv ved at understrege det offentliges betydning for forandringerne ikke alene med henvisning til staten og universiteterne, men også ved at inddrage de kommunale aktører.

På mange måder giver det god mening at kombinere analyser af forestillinger og fortællinger med regionen og dens klynger af virksomheder, institutioner og kommunale aktører. Særlig det beviste fokus på de kommunale aktører er nyt i denne sammenhæng og adskiller sig fra de ældre regionale industrihistorier om København, Odense og Aalborg, ligesom perioden efter 1970 selvfølgelig er ny. Trukket skarpt op kan man sige, at industrialismens anonyme kræfter i form af kapital og arbejdere blev skildret og især talt i de ældre industrihistorier, mens aktørerne i form af iværksættere og politikere er i fokus her.

Ud over indledningen består bogen af 10 punktstudier. De fleste af forfatterne har på et tidspunkt bidraget til Fabrik & Bolig, er medlem af redaktionen eller har været det. I det første analysere Jeppe Nevers den danske regerings industripolitik på grundlag af officielle redegørelser og rapporter, og ser de udtrykte forventninger i forhold til de samtidige fortolkninger af erfaringerne fra fortiden. Det sker blandt andet i form af den amerikanske sociolog Daniel Bells bog fra 1973 om det post-industrielle samfund med undertitlen "A Venture in Social Forecasting", genopdagelsen af Alfred Marshalls beskrivelse af industri distrikter og den amerikanske økonom Michael E. Porters bog "The Competitive

Advantage of Nations” fra 1990. Selvom det er centrale værker mangler der en begrundelse for hvorfor lige netop de er valgt, og man kan overveje om der også burde indgå danske forfattere og erfaringer i analysen, når nu der er dansk industripolitik, der er emnet. Måske burde erfaringsrummets lokalisering defineres mere præcist? For det er vel en vigtig pointe, hvis fortidsrummet viser sig at være udenlandsk og forventningshorisonten er indenlandsk eller omvendt.

Herefter følger Kristoffer Jensens kapitel, hvor han udbygger og nuancere sine tidligere undersøgelser af Danmarks Statistiks industristatistik. Hovedpointen er, at Danmarks Statistik har ændret definition og klassifikationsprincipper flere gange, og at ændringerne er stærkt påvirkede af samfundsvidenskabernes forståelse af, at Danmark er gået fra at være et landbrugsland, over et industriland til at være et service- og videnssamfund. Definitionændringerne har således støttet den opfattelse af samfundet, som var den dominerende og forventelige. Selv om man kunne ønske sig at få mere at vide om hvorfor DST ændrede forestilling, er det en vigtig pointe, som støtter bogens tilgang. Men som læser savner man en placering af robotindustrien i Odense i landets samlede industristruktur, og man sidder tilbage med DST's billede af en markant faldende beskæftigelse inden for industrien (fra 23% til 10%), for Jensen kommer ikke med et bud på en revision af tallene, hvad der også ville være en voldsom opgave – men nødvendig. Endelig kommer man ikke uden-

om, at der rent faktisk kan være gennemført en de-industrialisering i perioden. Det er sket flere gange tidligere jævnfør de flamske og italienske vævere i 1400- og 1600-tallet, det amerikanske rustbælte efter 1970 eller industriens udflytning fra København efter 1950.

Som optakt til præsentationen af robotindustrien indkredser René Schrøder Christensen forbindelserne mellem Odense Staalskibsværft og robotklyngen i praksis især ved at se på, hvilke personer der går igen. Derimod åbnes ”den store boks” ikke, det vil sige de forskellige virksomheders anvendelse af teknologi bliver ikke analyseret. Ved sin prosopografiske metode når Christensen frem til, at det var en mindre del af virksomhederne i klyngen, der på et tidspunkt beskæftigede tidligere ansatte fra værftet. 26 ud af 127 virksomheder i 2018, men hvoraf de fleste var succesfulde og teknologiførende, som Christensen fremhæver. Samtidig understreger Christensen værftets indirekte betydning for klyngen via opdyrkningen af robotforskningsfeltet på universitetet, som Christensen ser som afgørende for klyngens udvikling.

Julian Lamberty har skrevet bogens centrale kapitel, hvor han analyserer den odenseanske robotklynge med udgangspunkt i Michael Porters klyngeteori. Afsættet var udviklingen af svejserobotter ved Odense Staalskibsværft fra slutningen af 1980'erne, samarbejdet med Odense Universitet omkring udviklingen af robotstyresystemer og etableringen af et institut for robotudvikling ved Universitetet i 1997. Endnu i 2002 var der ikke dannet en robotklynge.

Men instituttet udvidede sit forskningsfelt inden for robotteknologi og styrkede netværksdannelsen, samtidig øgede odenseafdelingen af Dansk Teknologisk Institut tilbuddene i forhold til robotteknologi, således at vidensoverførelsen til private blev øget. Også Odense Kommune fokuserede efterhånden robotvirksomhederne i sin planlægning og markedsføring. Tiltag der blev støttet af regionen og staten, der ydede betydelige iværksætter lån via Vækstfonden. Alt i alt når Lamberty frem til, at der i begyndelsen af 2010'erne fra et beskedent robotmiljø var udviklet en robotklynge med Odense som centrum, og at der i de følgende år skete en markant vækst fra 85 virksomheder med 2.200 medarbejdere i 2015 til 129 virksomheder med 3.600 medarbejdere i 2018. Klyngen bestod af dels egentlige robotvirksomheder de fleste med udspring i universitetsmiljøet og tilhørende service- og underleverandører, dels af automatiseringsvirksomheder, der typisk var ældre og i et vist omfang udsprang fra Odense Teknikum. Lamberty peger også på, at flere af de hurtig voksende virksomheder har valgt en partnerskabsmodel, hvor der satses på udvikling og produktion af et standard produkt. Andre af klyngens virksomheder arbejder med kundetilpassede automatiseringsløsninger, hvad der imidlertid sætter grænser for, hvor hurtigt de kan opskalere deres forretning. Desuden understreger Lamberty betydningen af et relativt tæt samspil mellem private virksomheder, universitetet og offentlige myndigheder for at skabe vækst og indtjening,

og argumenterer dermed for den øget betydning af den offentlige sektors erhvervs politik efter århundredskiftet. Det er spændende og inspirerende. Ud over en påpejning af de fleste innovationsorienterede techvirksomheder var og er lokaliseret tæt på universitetet, og at der er en overvægt af robotvirksomheder på Fyn, gøres der ikke meget ud af en lokaliseringsanalyse eller bebyggelsesmønster. Tilsvarende kunne analysen udbygges ved at se på, hvilke bygninger og maskiner, virksomhederne anvender, samt forholdet mellem antallet af medarbejdere og kapitalapparatet, der har været et yndet tema i ældre undersøgelser. Men der er selvfølgelig grænser for, hvor mange temaer en artikel kan rumme.

Herefter uddyber Camilla Schjerning, hvordan Odense Kommune i sine skiftende udviklingsstrategier gik fra at opfatte Odense som en nedslidt industriby, der stod for at blive en serviceby, til at målet i 2019 var ”at gøre Odense til verdens bedste robotby”. Kapitlet er vigtigt for den samlede argumentation om, at det offentlige industripolitik – også – har betydning, og gør, at man som læser får lyst til at vide mere om samspillet mellem kommunens erhvervs politik, fysiske planlægning og historiebrug, hvor Oevermann og Miege argumenter med fordel kunne inddrages (jf. anmeldelsen i Fabrik & Bolig 2015, side 74-75).

I de følgende tre kapitler udvides perspektivet til Horsens, Aalborg og Esbjerg. David Holt Olsen analyserer de skiftende erhvervs- og kulturstrategier for Horsens i samspillet mellem erhverv og kommune.

Olsen skelner mellem fire faser. I 1980erne og 1990erne arbejdede kommunen med rene markedsføringskampagner bundet op på kulturbegivenheder. De var finansieret af byens erhvervsliv og skulle tiltrække arbejdskraft og indbyggere ved at vise Horsens som kulturby og modvirke billede af fængselsbyen. 1999-2007 satsedes især på koncerter med internationale berømt heder og massiv imagemarkedsføring. 2007-2013 professionalisedes kommunens strategiarbejde, og Richard Floridas ideer om hvordan man skaber postindustriel vækst indgik eksplicit i de kommunale planer. Den kreative kultur skulle skabe dynamik i et traditionelt erhvervsliv. Det skabte imidlertid baggrund for en lokal modfortælling om et Horsens, der er en industri- og arbejderby, samtidig med at der både nationalt og internationalt kom øget fokus på fremstillingserhvervene efter finanskrisen i 2008. Det har desuden antagelig været væsentligt at byens virksomheder ikke som tidligere så deres interesser tilgodeset af kommunens oplevelsestrategi, som Olsen konkluderer samtidig med, at han konstaterer at modfortællingen om Horsens som en industri- og arbejderby på den anden side ikke er blevet dominerende. Igen kunne man godt ønske, at det blev belyst, hvad det betød for den fysiske planlægning og bevaring.

Morten Pedersen skitser, hvordan fortællingerne om den nordjyske mobiltelefonklynge ændrede karakter i forbindelse med klyngekollapset i 2008. Det er således en analyse af nogle af reaktionerne på de-industrialisering. Klyngen gik fra at

repræsenterer højteknologi i en vidensby med tæt samspil mellem universitet og private virksomheder til at være en industri, der tilhørte regionens fortid. Og i kapitlet om Esbjerg fortæller Søren Byskov om byens overgang fra fiskeriby til offshore energicenter, først for olie og gas og senere for vindenergi. Selvom offshore sektorens vækst fra 1980erne betød et brud med det tidligere fokus på fiskeriet var det først i 2010erne at energisektoren blev den dominerende fortælling om Esbjerg. Men hvem der har været de drivende i at ændre fortællingen fremstår noget underbelyst ligesom ændringerne i den kommunale politik. I begge bidrag savner man en lidt mere detaljeret analyse og dokumentation på aktørniveau, som det findes i Lambertys og Christensens kapitler.

Bogens to sidste kapitler analyser indsamlingen af genstande og anden dokumentation fra robotklyngen i Odense og museernes forvaltning af den industrielle arv i Odense og Horsens. Selvom det ikke er nyt, at museer fortæller om indsamlingen af genstande, er denne begyndende samtænkning af forskning, indsamling og bevaring, som kapitlerne er udtryk for, meget positiv og kunne på sigt fortjene at blive udbygget yderligere. Hvad er det, genstandene og bygningerne fortæller, som ikke fremgår af de sædvanlige skriftlige kilder og interviews? Kapitlerne er skrevet af Sissel Bjerrum Fossat og Jens Toftgaard. Fossat understreger, at den måde der indsamles på, får betydning for hvilke fortællinger, der trives med genstandene, og fastslår, at indsamlingspraksissen ikke

er neutral. Der er forskel på en indsamling, der sker når virksomheden er ved at lukke eller når den er ved at blive bygget op. Derfor fokuserede museet på udviklingen af produkter i udvalgte virksomheder, på samspelet mellem aktørerne i hele klyngen og vekslede mellem dokumentation og indsamling. Særlig søgte museet at få indsamlet serier, som det kendes fra arkæologiens typologier. Ideen er, at serierne skal vise udviklingen af et produkt på forskellige stadier som for eksempel ufærdige, fejlslagne og mere eller mindre færdige robotarme og dermed gøre det nemmere at forstå teknikken.

Toftgaard tager udgangspunkt i en konstatering af, at de fleste opfattede industri "som noget positivt forbundet med fremskridt og velstand" i 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. Industrien var nutid og fremtid. Med afindustrialiseringen fra 1970'erne mener Toftgaard, at industrien også fik en fortidsdimension med reference til Koselleck. Målet med kapitlet er at se, hvordan denne nyerkendte industriarv blev forvaltet i Horsens og Odense, og hvilke aktører der var involveret i oprettelsen af museerne. Toftgaard når frem til, at etableringen af museerne i høj grad skyldes få (centralt placerede) ildsjæle, at initiativerne blev betalt af virksomhederne selv og at der senere er sket en institutionalisering dels af museumsinitiativerne dels af industriarven i den kommunale planlægning og private ejendomsudvikling.

Afslutningsvis skal det bemærkes, at der savnes en sammenfatning og refleksion over bogens resultater, ligesom bogen

mangler et register. Især ville man gerne have haft en sammenfatning af, hvad de forskellige cases tilsammen viser om samspelet mellem fortidsrum og fremtidshorisont, de forskellige kommuners ageren i dette felt og af den økonomiske effekt. Til gengæld er bogen illustreret, og hver kapitel er forsynet med noter og litteraturliste.

Sammenfattende må det konstateres, at man bliver skuffet, hvis man forventer at få en samlet fremstilling af industriens forandringer efter 1970. Men det er heller ikke, hvad titlen lover. Det er en række punktstudier centreret omkring robot- og automatiseringsvirksomheder i Odense, dog med Kristoffer Jensens kritiske diskussion af den landsdækkende industristatistik og Jeppe Nevers oversigt over den udmeldte industripolitik i perioden. I betragtning af hvor meget service sektoren og oplevelsesøkonomien fylder i kapitlerne savner man imidlertid et overblik erhvervsudviklingen på lokalt niveau og ikke mindst over den de-industrialisering, som faktisk fandt sted samtidig med at robotindustrien etablerede sig. Desuden er det ikke meget læseren får at vide om virksomhedernes egne maskiner og bygninger. Det er ellers et oplagt synergifelt mellem universitet og museer, hvor det kan bygges videre på de erfaringer, Odense Bys Museer allerede har gjort sig inden for industriarkæologi (eller historisk arkæologi, hvis man foretrækker det begreb) og de kurser universitetet tidligere har afholdt. Bogens styrke udover at tage en ny periode op er de konkrete prosopografiske analyser af odensevirksomhedernes netværk og analyserne af

kommunernes erhvervs- og kulturpolitik, foruden kapitlerne om indsamling- og bevaringspolitik. Hertil kommer, at bogen med sin mere idehistoriske tilgang udgør en nyttigt og inspirerende udbygning af de ældre økonomiske og industriarkæologiske tilgange.

Caspar Jørgensen

Litteratur

Stefan Berger and Christian Wicke, *De-industrialization, Heritage and Representations of Identity. The Public Historian*, bd. 39, nr. 4, 2017, side 10-20.

Ole Hyldtoft, *Københavns industrialisering. Herning: Systime 1984.*

Maths Isacson och Lars Magnusson (red.) *Proto-industrialisering, Saluslöjden och Sveriges industrialisering. Bebyggelsehistorisk Tidskrift*, nr. 16, 1988.

Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller, *Fabrik og Bolig, Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. Odense Universitetsforlag 1983.*

Christopher H. Johnson, *Introduction: De-industrialization and Globalization. International Review of Social History*, bd. 47, supplement 10, 2002, side 3-33.

Reinhart Koselleck, *Begreber, tid og erfaring. (1979, 2000) København: Hans Reitzels Forlag 2007.*

Heike Oevermann and Harald A. Mieg, *Industrial Heritage Sites in Transformation, Clash of Discourses. New York and London: Routledge 2015.*

Lena Andersson-Skog m.fl. (red.), *Vad är ekonomisk historia?*, Lund 2020 (*Studentlitteratur*), 363 sider, ISBN 9789144132945, vejl. SEK. 309.

I Skandinavien har Sverige gennem mange år været førende inden for økonomisk historie, hvilket klart illustreres af denne vellykkede bog. Hele 25 forfattere fra syv forskellige læreanstalter hvor disciplinen trives, har bidraget til de i alt 13 kapitler. Den tematiske og metodiske spændvidde inden for det relativt beskedne sideantal er stor uden at bogen af den grund virker fragmenteret. Det er en lærebog beregnet på grundkurser i økonomisk historie, men kan med udbytte læses af alle interesserede, også de allerede indviede. Som støtte til undervisningen er hvert kapitel forsynet med en række arbejdsspørgsmål samt en kort litteraturvejledning og en noget længere ukommenteret litteraturliste. Dette øger bogens brugbarhed som en hurtig, men solid indgang til de emner den dækker. Fremstillingsstilen er pædagogisk og ukunstlet, hvilket givetvis også er nødvendigt. Stoffet er

nogle steder ret vanskeligt og komprimeret; mange studerende vil have svært ved at kapere alle pointerne ved deres egen første læsning. Men suppleret med en nærmere gennemgang i undervisningslokalet frembyder bogen en introduktion der er både klar og dybtgående. Man kan godt nå gennem den på et semester.

Faget økonomisk historie har rødder tilbage til midten af det 19. århundrede. I mellemtiden har der været adskillige forgreninger og brud, som det vil tage for lang tid at opregne her. Sagt meget groft kan man i dag skelne mellem tre retninger: Den første er forholdsvis konventionel historieskrivning, blot om emner der er relateret til økonomien, f.eks. industrihistorie eller firmahistorie. Den anden er økonomisk teori appliceret på fortidige begivenheder. Den tredje retning, som er den dominerende i Sverige, betragter økonomisk historie som en hybrid eller ligefrem et selvstændigt fag. Det er en variant af historiefaget, dvs. fortiden studeres med bredt sigte og med henblik på det historisk specifikke. Men økonomisk historie tager afsæt i et mere omfattende beredskab inden for økonomisk teori og statistisk metode end historiefagets hovedstrøm er villig til at stræbe efter. Derfor praktiseres økonomisk historie en del steder i særlige 'institutioner' som hverken er økonomiske eller historiske institutter, men uddanner kandidater og ph.d'er i selvstændige programmer med rødder i både det samfundsvidenskabelige og det humanistiske. Langt det største af disse særlige institutter hører hjemme ved Lunds universitet.

Et af de indledende kapitler handler om teorier inden for økonomisk historie. De mange begreber introduceres så hurtigt og kort at den ikke-initierede kan få behov for supplerende læsning eller anden hjælp til tilegnelsen. En ting fremgår dog tydeligt, nemlig at man langt hen benytter sig af økonomisk mainstream-teori, men også af såkaldt heterodoks (afvigende) teori samt diverse teoretiske nicher for at kunne anlægge forskellige perspektiver på stoffet. Der fremhæves også at nyere økonomisk historie lægger vægt på kønspektivet. I det følgende kapitel om fagets metode gennemgås først en række principper og greb som man også finder hos andre historikere. Derefter kommer et afsnit om tidsserier og andet statistisk materiale samt de i nogle tilfælde ret avancerede modeller og teknikker der kan komme i spil for at udnytte disse kilder på rette måde.

De efterfølgende kapitler handler om hvert deres emne eller problemfelt. De er alle interessante og brugbare. Enkelte forekommer dog værd at fremhæve, heriblandt kapitel 5 om vækst og transformation, som med sine 36 sider er bogens længste. Det forener en historisk oversigt med en klar gengivelse af de adskillige teoretiske figurer som gennem tiden er blevet udviklet for at forklare den moderne højvækst. Nogle teorier konkurrerer mod hinanden om indflydelse, men nye tendenser kan lige så let ses som en løbende tilvækst i viden om hvad økonomisk vækst er og hvilke faktorer den er betinget af. Med sine diskussioner af hvorvidt

vækstens langtidstrend i den seneste tid er skiftet varigt nedad eller ikke, og hvorvidt de metoder vi bruger til at måle vækst, overhovedet er retvisende og passer til vor tids forandringsprocesser, bliver dette kapitel om et af den økonomiske histories mest centrale temaer ført fint ajour.

Også kapitlet om økonomi og miljø imponerer. Efter indledende bemærkninger om hvad der adskiller generel miljøhistorie fra økonomisk miljøhistorie, vælger forfatterne klogt at fokusere på energiforbruget, som altid har formet historien på afgørende måder og i dag står endnu mere centralt end tidligere på grund af problemet med drivhusgasserne, især CO₂-udslippet. I fremstillingen er der en fin balance mellem på den ene side de akutte behov for at handle, på den anden side et syn på miljø og klima som noget der, både på markedet og politisk, prissættes og prioriteres i forhold til andre ting. Man kan ikke i praksis redde kloden alene ved moralsk holdning og fast vilje. I et optimistisk økonomisk perspektiv er forventningen at ny teknologi vil ændre de relative priser, altså billiggøre miljøinvesteringer, således at det bliver lettere at gøre mere for at løse klimaproblemerne uden at opgive alle andre ting man sætter pris på – både bogstavelig talt og i betydningen: at værdsætte noget. Eftersom både den fremtidige værdi af et investeringsbeløb (målt ved rentesatsen) og teknologiens udviklingshastighed er vanskelige at estimere, indebærer denne forhåbning ikke just en løsning på prioriteringsproblemet i dag, men teori og erfaring illustrerer ikke desto

mindre vigtigheden af at træffe valgene ud fra realistiske, sagligt begrundede forventninger både om klimaproblemets omfang og tendens og om de nuværende og fremtidige muligheder, økonomisk så vel som teknisk, for at håndtere det.

På grund af en anmeldelses begrænsede plads skal kun endnu ét kapitel fremhæves, nemlig det om finansmarkeder og penge. Det udmærker sig ved en kort og klar bestemmelse af hvad penge overhovedet er. Den traditionelle definition går ud på at penge har tre funktioner: prismålestok, omsætningsmiddel og værdiopbevaringsmiddel. Forfatterne tilføjer at penge er uløseligt knyttet til kredit. Når en betaling med metalbaserede eller rent symbolske penge (mønter og sedler) udsættes, gives der kredit. En monetær transaktion finder sted forud for den endelige afbalancering mellem parterne. Identiteten gælder også den anden vej: At give kredit er at skabe penge. Penge repræsenterer en forbrugsmulighed, hvilket netop er indbegrebet af kredit. Disse bestemmelser er væsentlige for at forstå det finansielle systems historiske udvikling og tager desuden brodden af de senere års kritik af de finansielle institutioner for at bygge på spekulative fiktioner frem for solide og ordentlige, 'rigtige' penge. Den opfattelse at fremtidige betalinger er lige så virkelige som nutidige, har gjort sig gældende lige siden købmændsvæsenets opståen.

Mens kapitlet således står for en afdæmonisering af den finansielle branche, lægges der på den anden side ikke skjul på at det finansielle system er arnestedet for

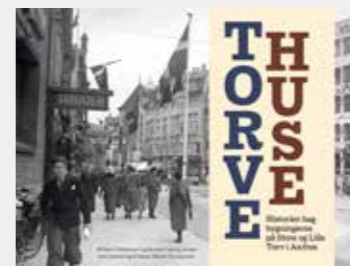
store økonomiske kriser. Eksemplerne opregnes, og der gøres rede for hvordan institutionelle regimentter har svinget mellem liberalistiske og stramt regulerede former. Man kunne nok i det lys have ønsket sig en udlægning af hvorfor netop det finansielle system er en vedvarende kilde til destabilisering af det samlede økonomiske system, eller med andre ord, hvorfor det er så vanskeligt at ramme et reguleringsniveau der opfylder Guldlok-kriteriet: Ikke for stramt og ikke for løst, men lige tilpas. Teori herom er jo udviklet. Man må på den anden side erkende at forfatterne har opereret inden for en meget snæver pladsramme og derfor været tvunget til her og der at vælge relevant stof fra.

Generelt skal man lede længe for at finde fejl og kritisable punkter. Den faglige kvalitet er helt enkelt høj fra forfatternes side, og man fornemmer også en kompetent og omhyggelig redigering bag færdiggørelsen af det samlede værk. Men selvfølgelig er der lidt. I kapitlet om arbejdsmarkedet konstateres at man for godt 100 år siden kunne finde eksempler på at kvinder der arbejdede på akkord som cigarmagere, ikke var underlagt diskrimination i forhold til mandlige kolleger. Dette forholdsvis spinke materiale fører til en spekulation om at hvis løn blev gjort præstationsafhængig inden for enhver given jobkategori, ville køn miste betydning i løndannelsen. Kapitlet indeholder også, i forlængelse heraf, nogle opsigtvækkende påstande om at lønhøjde før 1900 'i stor udstrækning' var uafhængig af køn, og at man ikke kan tage for givet at løndiskriminationen var

større for 125 år siden end den er i dag. Denne tolkning synes styret af en ideologisk insisteren på at påståede forbedringer af kvinders stilling i samfundet dølger sandheden om den strukturelle diskrimination. Symptomatisk for dette figurerer Lars Svenssons arbejde om udfyldelsen af det meste af det gamle løngab via skift i både udbud og efterspørgsel på arbejdsmarkedet ikke i litteraturlisten.

Et andet kritikpunkt er fraværet af den økonomiske politiks historie. Der er et udmærket kapitel om staten og statens roller, som imidlertid er meget langsigtet og strukturelt orienteret og ikke dækker den keynesiansk orienterede (og senere Keynes-kritiske) udformning og eksekvering af finans-, penge-, valuta- og arbejdsmarkedspolitik. Heller ikke de økonomiske udfordringer som de voksende velfærdsydelser frembyder, indgår. Det er lidt ærgerlige lakuner i en bog hvis formål er at give en bred introduktion til økonomisk historie. Pragmatisk set er det imidlertid klart at et enkelt bind ikke kan dække det hele. Det er godt nok at dække det meste. Både i anslag, disponering og indhold er der tale om et fint værk som redaktører og forfattere alle har ære af, og som i de kommende år vil være til stor nytte for læsere i hele Skandinavien.

Jan Pedersen

Kenn Tarbensen og Nicolai Falberg Jensen med indledning af Søren Bitsch Christensen, Torvehuse. Aarhus Byhistoriske Fond, Aarhus Stadsarkiv og Tubine 2021, 269 sider; ill., ISBN 97-887-406-5865-1, vejl. pris 249,95 dkk.

Torvehuse er et fortrinligt udtryk for huse, der omkranser en bys torve. I dette tilfælde er det Store Torv og Lille Torv i Aarhus. Med Domkirken, som den religiøse forankring ved Store Torv og Jydsk Handels- og Landbrugsbank fra 1902 for enden af Lille Torv, har de to torve gennem århundreder dannet ramme og rum for det verdslige og kommercielle liv i byen. Siden vikingetidens Aros har Aarhus udviklet sig som handelsby og som hovedstad i provinsen. Det bærer livet i torvehusene præg af - det liv giver bogen indblik i.

Bogen er del af en serie om 'Foranderlige Aarhus'. Forfatterne er begge historikere og arkivarer ved Rigsarkivet. De kender historien, og de ved, hvor de skal finde den. Gennem kildestudier af arkivalier, kort, tegninger og fotos fremlægger de bygningsernes tilblivelse og forandringer gennem tiden og præsenterer de mennesker, der har boet i torvehusene. Uden disse ville

der ikke være en historie. Det er netop denne vinkel, historien bag husene, der gør bogen til god historieformidling.

Bogen er samtidig et bidrag til den aktuelle debat om torvenes indretning og brug i fremtiden. I disse år sker omfattende forandringer i Aarhus, hvor den ruster sig til fremtidens udfordringer for at fastholde markedsandele. Derfor er midtbyen under pres med udsigt til sanering af historiske bygninger for at bygge højhuse. Aarhus havn er udbygget med etagebyggerier, og der skal etableres ny havn. Etableringen af letbanen skal bl.a. sikre den kollektive trafik og være med til at gøre Aarhus til storby i provinsen og del af Europa med Hamborg som nærmeste nabo.

Bogen indledes med at beskrive magtforholdene i byen mellem kirken og borgerne. Den nuværende domkirke kan dateres tilbage til 1200tallet, men der har ligget kirke her siden 900tallet. Det første rådhus er antageligt fra 1300tallet. At rådhuset omkring 1550 kom til at ligge kun 12 meter foran Domkirken og dermed spærrede udsigten til Store Torv vidner om en stigende selvbevidsthed blandt borgerne. Kirken ejede torvene, og borgerne skulle betale afgift. Det måtte jo ende i en konflikt, som i 1484 blev løst med Kongens mellemkomst, og således at kirken modtog indtægter fra andre ejendomme end rådhuset. Rådhuset blev liggende her til 1858. Købmændene havde siden 1400tallet fortrængt håndværkerne fra torvene, og bønderne skulle fra 1505 bringe deres varer til torvs. I et opland på 30 km omkring Aarhus var torvene eneste mulig-

hed for at sælge varer. Torvedagene fortsatte til begyndelsen af 1900-tallet og i 1871-1895 var der også marked på Skolebakken og Havnepladsen. Store Torv og Lille Torv har gennem tiden også været ramme om optog og fungeret som paradeplads. Her har byens livet udfoldet sig, som det fortsat gør.

Der er gennem tiden sket forandringer mellem torvene og langs torvene. I bogen beskrives byudviklingen som Sct. Clemens Bro og Borgporten, der adskilte oprindeligt Store Torv og Lille Torv, og var en port gennem byvolden. Her har også været underjordisk fængsel. Med tiden blev klaget over, at passagen var for smal, og porten blev revet ned i 1685. Gennem bogen beskrives også andre forandringer i byplanlægning. Det er dog særligt gennem bogens faste skabelon, der indledes med et skematisk kort med placering og husnummer for de beskrevne ejendomme og henvisning til sidetal for beskrivelse i bogen, at man som læser får overblik over matrikler, bygninger og byplanen i dag. De enkelte afsnit er udstyret med et helsidefoto eller billede enten historisk eller nutidigt og en side med kortudsnit med placering og billedtekst. Overskriften er adresse og navn på bygning samt opførelsesår. Dernæst følger nuværende brug og oplysning om bygningens arkitekt, hvis denne er kendt. I teksten og med foto, tegninger og billeder introduceres bygningen og der gives en historisk gennemgang af bygningen og af bygningens brug. Her får man som læser både indblik i bygningens arkitektoniske periode og de

ombygninger og forandringer, der er sket. Nogle bygninger har erstattet tidligere bygninger og netop denne fremlæggelse giver et indblik i den historiske udvikling ikke alene af bygningen, men også af Aarhus som handelsby. I afsnittene om bygningernes ejere, beboere og lejere får man som læser ligeledes indblik i kulturhistorien og får en fornemmelse af, at Aarhus har udviklet sig gennem tilflytning som eksempelvis Løveapotekets apoteker i 1700-tallet, der kom fra Rostock og tilsyneladende aldrig lærte dansk. Dog må man formode, at tysk og fransk også blev talt i Aarhus, ligesom man gjorde på den tid i København. Løveapoteket er interessant. Det er Aarhus' ældste virksomhed fra 1746, og den havde en stor matrikel, hvor der blev dyrket urter til medicin. Siden er arealerne solgt fra og indgået i byudviklingen omkring Store Torv.

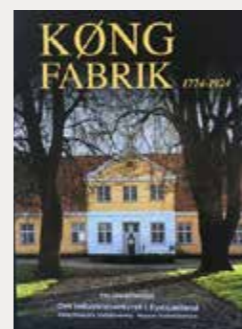
Afsnittene om bygningernes beboere giver indblik i høj og lav. Hvordan en enke kunne fortsætte en forretning, eller at der i samme bygning kunne være kurvemager i kælderen og anden forretning i stueetagen samt beboelse på øvrige etager. Med tiden har bygningerne ændret funktion. Særligt ophør af beboelse er karakteristisk, eller at der er blevet bygget funktions-specifikke bygninger som banker. Store butikker som Magasin opført i 1964 markerer et brud i skala, men ligger i dag efter nogle udvidelser omtrent uforandret. Bogen fortsætter helt op til dens udgivelse. Derfor er den også et øjebliksbillede fra 2021, der viser hvordan forretningslivet og restaurationslivet er blevet meget ensar-

tet. I danske byer findes kædeforretninger som H&M eller Tøjeksperten. Der er Seven-eleven og burgerbarer, og det er der også i Aarhus. Mange butikker lukker, men handelslivet i Aarhus blomstrer. Dog kan en fredet bygning som Jysk Handels- og Landbrugsbanks bygning i 2021 stå tom, da der her nok skal tages særlige hensyn, men den har huset en H&M.

Også de arkitektoniske kvaliteter i nogle af bygningerne beskrives som, at arkitekten C.F. Møller har stået for et modernistisk byggeri til en bank, eller at mange facader gennem tiden er blevet ændret for at skabe store vinduespartier til butikker i eksempelvis bygninger fra 1700-tallet. Det er derfor passende, at hvert afsnit afsluttes med et samtidigt helsidefoto og et citat fra teksten, der indrammer bygningens væsen, hvad enten dette drejer sig om bygningshistorie, funktion eller arkitektur.

Bogen er på 269 sider og udstyret med forord og med kapitler et for hver af de 23 bygninger eller matrikler, hvis historie præsenteres. Derudover er bogen udstyret med noter og afsnit om arkivmateriale og litteratur.

Lene Skodborg

Per Ole Schovsbo, *Køng Fabrik 1774-1924*
Om industrieventyret i Sydsjælland.
*Køng Museums Støtteforening og
Museum Sydøstdanmark, 2020,*
232 sider, ill., ISBN 978-87-90299-05-7,
vejl. pris 200 dkk.

Historien om Køng Fabrik strækker sig over en lang periode på 150 år, men historien er endnu længere. Trods beliggenheden på Sydsjælland rummer dens historie både international, national og lokal historie samt historier om kolonialisme, landboreformer og krig, der i slutningen af 1700-tallet var med til at gøre etablering af hørævning til en industriel produktion uden for København og købstæderne.

Bogen er inddelt i overskuelige kapitler, der indledes med historien, som førte frem til etablering af Køng Fabrik. Der er som kilder anvendt arkivaliestudier, gamle kort, fotografier og malerier og til fremlæggelse af de historiske forhold relevant historie. Dertil kommer beskrivelser og illustrationer af de producerede tekstiler, væveteknikker og teknologier samt kort over placering af bygninger i fabrikkssam-

fundene. Hvert kapitel gennemgår afsnit om arbejdsforhold, personaleforhold helt ned i personhistorier, bygninger med deres brug og indretning samt udvikling af fabrikken. Der tilkendes, at dette ikke er en bog om tekstiler. Her henvises til Charlotte Paludan, der både har forsket i tekstiler og i væveres personhistorier.

Netop den industrielle produktion gør Køng Fabrik interessant. Niels Ryberg, der var grundlægger og direktør havde en vision om, at den fattige landbefolkning skulle reddes ud af fattigdom gennem arbejde i industrien. Dette skulle ske fra barnsben, og derfor er historien om Køng Fabrik i høj grad også en historie om sociale forhold og om, hvordan ny teknologi kunne forny måden, man producerede linned af hør på.

Bogen gennemgår først perioden, der leder op til etablering af Køng Fabrik. Niels Ryberg er omdrejningspunktet. Han blev født Bertelsen i 1725 som søn af en fæstebonde i Rydberg sogn i Salling. For at undgå samme skæbne blev han som 11-årig sendt til sin morbror i Aalborg, der drev en stor købmandsvirksomhed. I 1750 flyttede han til København for at drive international handel. Det gik ham godt, og han kom til at indtage betydningsfulde positioner: Ikke mindst i 1759 som ulønnet direktør for 'De fattige børns opfostring' som udviklede sig til, at han kom til at sidde i som medlem af direktionen for 'Den almindelige pleieanstalt', der blev oprettet af Struensee i 1771. Rydberg fik ledelsen om fabrikksvæsenet og arbejdsindustriene i København og indkaldte eksperter fra Skot-

land, England og Irland, der var længere fremme med industriel produktion af hør. Denne kombination af statsstøtte, anvendelse af fattige arbejdere og børn samt brug af udenlandske eksperter kom til at præge hele den fremtidige udvikling af Køng Fabrik.

For Rydberg handlede det om at sikre egenproduktion af hør og linned frem for import fra bl.a. Tyskland. I den florissante periode betød oversøisk handel meget, men denne var også dyr og både stat og handelsfolk søgte at skabe hjemlig produktion. Placeringen af en hørproduktion i København bliver i bogen betegnet som en fejlplacering. Det var for omkostnings-tungt at transportere råvarer fra marker til København. I 1774 købte Rydberg derfor Øbjerggaard. Det meste af jorden blev over nogle år solgt fra til de nye selvejerbønder.

Øbjerggård blev i 1780 en hørgård med fabrik med statslige privilegier, hvor Staten støttede industrier på landet. Voelker var ansat som inspektør, og med Rydbergs kontakter til regering og egne økonomiske midler fik Køng Fabrik fra begyndelsen en stabil fremgang, der også betød meget for den lokale befolkning. Der etableredes eksempelvis væveseminarium og spindeskole i 1780 for, at pigerne kunne lære de nye spindeteknikker så de kunne ernære sig selv og bidrage til deres familiers indtægt. Unge drenge fik mulighed for en anden levevej end at være bonde ved at blive oplært som vævere og derved også blive fritaget for at aftjene værnepligt. I 1787 blev fabrikken kongelig hofleveran-

dør og forblev det til lukningen. Til fabriks-samfundet blev også bygget hospital i 1793 som alderdomshjem for fabriksarbejderne. Der er beskrivelser af indførelse af nye hejleteknikker m.v. af udenlandske eksperter, der derved omgik restriktioner fra England, der ville beskytte deres egen tekstilproduktion.

Fabrikkens historie føler de nationale og internationale forhold, der bl.a. betød, at sønnen Johan Christian Rybjerg gik fallit efter følge af statsbankerotten i 1813. Derefter var fabrikken frem til 1836 statsejet, inden den igen kom på private hænder. Det var i den periode, at man i 1831 indførte jacquardvæve og begyndte at anvende bomuld i produktionen. Fabrikken betød også meget for Køng by, hvor marketenderiet bl.a. blev til privilegeret kro. Der var anlagt blegeri ved Vinterbølle i 1800, og i 1852 flyttede fabrikken til Vinterbølle, hvor den havde udviklet sig til kunstvæveri på kommercielle vilkår. Her lukkede den i 1906. Køng Fabrik leverede tekstiler af særdeles høj kvalitet og holdt fast i dens væveteknikker dog med indførelse af jacquardvæve. Andre fabrikker overhalede i løbet af 1800tallet med industrielt producerede varer af bl.a. bomuld.

Der kom et dog efterspil for Køng Fabrik, der gennem hele dens levetid havde leveret til kongehuset. Det var udstyr til kongelige bryllupper med duge og servietter m.v. I perioden 1906 – 1924 sørgede nogle gamle Køng-vævere for at færdiggøre en restordre til Christiansborg Slot. De opstillede væve i Dragør, hvor Køng Fabrikker også have haft væverier. De køng-

ske kongeduge og servietter blev endda vævet i Christiansborgs Slots kælder, hvor en af vævene blev stillet op. Denne væv kan i dag ses på Køng Museum bl.a. sammen med en af de syv kongeduge, som i perioden 1956-63 blev genvævet af Solveig Hørbye til Det kongelige danske Hof.

Det er en fornøjelse at læse bogen om Køng Fabrik 1744-1924. Den giver en grundig indføring i industrieventyret i Sydsjælland som en vigtig brik i industrialiseringen af Danmark, og hvordan fabrikkerne var med til at ændre både befolkningens indtjeningsmuligheder og landsbyen Køng. Det er stadig muligt af opleve flere af de oprindelige bygninger, der i dag er fredet og besøge museet i den gamle hovedbygning.

Bogen er fornemt udført i hardcover. Med sit A4format er bogen udstyret med farvetryk, der yder de gengivne malerier retfærdighed og giver sort/hvide fotografier samt gamle kort og nye tegninger af lokaliteter en høj kvalitet, der både kan nydes og nemt kan aflæses. Mellem hovedafsnitene præsenteres eksempler på mønstre med titel og designer samt, hvornår mønstret er blevet til. Dertil er bogen udstyret med noter efter hvert kapitel og bilag samt litteraturliste trykt på papir i en sart grøn farve, der gør det nemt at orientere sig i bogen, fordi alle øvrige sider er trykt på hvidt papir.

Lene Skodborg

Frederiksberg Gennem Tiderne 2019, bd. 42. udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg. III. 312 sider. ISBN 978-87-87477-45-1.

2019 årgangen af Frederiksberg Gennem Tiderne skal omtales her, fordi den indeholder en artikel om Rubens Fabrikker. Artiklen er skrevet af John M. Eriksen og handler om to svenske væversker men kommer også ind på virksomheden og dens bygninger.

Firmaet går tilbage til 1780 og blev udvidet med en fabrik opført 1856 på Rolighedsvej i 1859. I resten af 1800-tallet udvidedes produktionen og fabriksanlægget, således at fabrikken blev en af de største indenfor hovedstadens talrige tekstilvirksomheder, der også var dominerende på landsplan i denne periode. Fabrikken er måske mest kendt for at være rammen for den første større arbejdskonflikt, hvor 225 uorganiserede kvinder nedlagde arbejdet i 1886 og efterfølgende meldte sig ind Tekstilarbejderforbundet. Tilsvarende sigende er, at fabriksherrn tilbage i 1877 sammen med sin kollega fra B&W havde

hjulpet politiet med at finansiere arbejderlederne Pio og Geleffs udvandring til Amerika, hvad der dog var ukendt i samtiden. Også før strejken blev fabrikken omtalt og gengivet for eksempel i Illustreret Tidende 1880, hvor journalisten blandt andet fremhævede den øredøvende larm, som vævene skabte, men også den disciplin maskinerne arbejdede med "ligesom soldater i gellede". Når man havde vænnet sig til de mange sanseindtryk, så blev man grebet af beundring for regelmæssigheden og ordenen ifølge journalisten. Billedet af den store vævesal har fra 1970'erne næsten fået en ikonisk status, fordi det ofte er blevet anvendt til at illustrere industrialismen i talrige bøger og i Nationalmuseet udstilling "Mennesket og Maskinen", der blev afholdt i Brede 1980. Det kan endnu ses i museets udstilling Danmarkshistorier.

Mens billedet af fabrikken senere er blevet brugt til at fortælle danmarkshistorie, blev anlægget selv revet ned i begyndelsen af 1930'erne. Fabrikken, hvor produktionen stoppede i 1927, er således også et tidligt eksempel på de-industrialisering. Hvis vi antager, at hovedparten af anlægget er opført efter branden i 1876, fik det en levetid på ca. 50 år. I stedet opførtes boligkomplekset Hostrup Have. Tilsvarende var en nedrivning begyndt i 1911 af arbejderboligerne De Classenske Boliger, der lå i samme område og var opført i 1866-81, for at give plads til Frederiksberg Svømmehal, Godthåbs Have og Aksel Møllers Have. Selvom det ikke er undersøgt, fornemmer man, at der er sket en omsiggribende gen-ificering af dette område på Frederiks-

berg i mellemkrigstiden. Man kan måske sige, at erfaringsrummets fabrikker blev erstattet af grønne haver i forventningshorisonten.

Caspar Jørgensen